

Мар'яна Нікітенко

ГРЕЦЬКІ ЛІТЕРИ “Λ” ТА “Τ” НА ЦЕГЛИ-ПЛІНФІ XI–XII ст. З УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

DOI: 10.5281/zenodo.6350317

У фондах Національного Києво-Печерського заповідника зберігається плінфа з різними клеймами, датована XI–XII ст. Переважно вона походить з Успенського собору. Як зазначають археологи – С. Тараненко та О. Пабат (О. Махота), цеглини зроблені у такий спосіб: “На дерев’яній формі для виготовлення плінфи вирізьблювали спеціальні борозни, що у подальшому заповнювали глиною. Після подальшої обробки сирця (сушка, випалювання) отримували плінфу зі знаком. Окрім знаків, майстри могли робити позначки пальцем на верхній постільній стороні сирого зразка...”¹.

Деякі з клейм на плінфі з Успенського собору є літерами грецької абетки: “Ι” (“йота”), “Χ” (“хі”), “Ψ” (“пси”), “Υ” (“іпсилон”), “Ν” (“ню”, “ни”)². Як вважають, ці букви не несуть якогось сакрального значення, мовляв, вони є технічними позначками майстра про якість виробу, або кладки. Інша версія – вони є торцевими знаками, що вказували на номер партії цеглин³. Симптоматично, що над цими літерами немає титла, отже, вони не є числами (номерами цеглин), а, передусім, є буквами.

Натомість, візантійська традиція дозволяє вбачати у цих написах не утилітарний, а глибокий символічний зміст. Приклад надання храму особливої святості завдяки цеглинам (плінфі) з Божественними написами подає давнє “Сказання” про побудову храму Софії Константинопольської, створене між

¹ С. Тараненко, О. Пабат, ‘Реекспозиція виставки “Колекція будівельного матеріалу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника”’, *Могілянські читання 2017. Збереження і дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії. Збірник наукових праць* (К., 2018) 173.

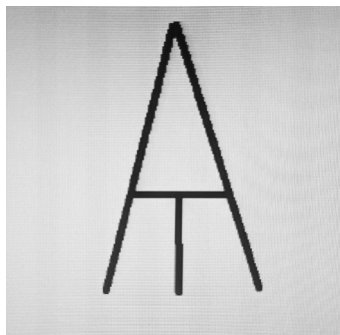
² Вивченням проблеми клейм та написів на давній плінфі з Києво-Печерської лаври займається співробітниця археологічного сектору Національного Києво-Печерського заповідника О. Махота (О. Пабат). На жаль, у більшості цей матеріал ще не виданий, тож у нашому дослідженні ми послуговувалися консультацією цієї дослідниці.

³ С. Тараненко, О. Пабат, *Op. cit.*, с. 173.

серединою VI та серединою IX ст. У 995 р. “Сказання” було дещо перероблене невідомим письменником, якого пізні рукописи називають Кодином. За часів візантійського імператора Олексія Комніна (1081–1118) редакція “Кодина” була перероблена заново (це так званій “Анонім Бандури”). У XV–XVI ст. текст продовжували переробляти та видозмінювати. Найпізніша редакція належить 1619 р.⁴

У найдавнішій частині “Сказання” йдеться, що для купола Софії Константинопольської на острові Родос була виготовлена велика цегла (плінфа). Вона мала однакову вагу і містила клейма зі словами 6-го вірша псалма 45 (46): “Бог серед нього, – нехай не хитається, Бог допоможе йому, коли ранок настане”. У цьому вірші мовиться про Небесний Єрусалим – прообраз земного храму. (Згадаймо, що цей напис міститься над конхою вітварної апсиди Софії Київської, де перебуває величний образ Богоматері Оранти. Через це образи Богоматері – Церкви – християнського міста (Києва) переливалися один в одного і містили ідею Небесного Єрусалима, надійно захищеного від усіх видів зла). Вага 12-ти плінф купола Софії Константинопольської дорівнювала вазі однієї звичайної цеглини з інших частин цього храму. Далі вказано, що після укладки кожної 12-ої цеглини священники читали молитви і в особливо залишені отвори вкладали мощі святих⁵. Тож, бачимо, що найсакральніша частина св. Софії Константинопольської – її купол, що символізував Небесний Єрусалим, був викладений з плінфи, яка несла в собі святість позаземного міста і навіть його “числовий еквівалент” – “12”.

Важливим є те, що серед клейм на давній плінфі присутні букви, які не відповідають жодному конкретному числу. Це, по-перше, плінфа невідомого походження⁶ XI–XII ст. з клеймом, яке складається з двох букв – “Λ” (“лямбди”) та закомпонованої в неї літери “Т” (“тау”), яка є осердям “Λ” (“лямбди”)⁷. По-друге, це плінфа з Успенського собору XI–XII ст., де ці самі

*Клеймо на плінфі
невідомого походження.
Успенський собор
Києво-Печерської лаври (?)
XI–XII ст.
Графічне відтворення.*

⁴ В. Зубов, *Труди по истории и теории архитектуры* (Москва, 2000) 109.

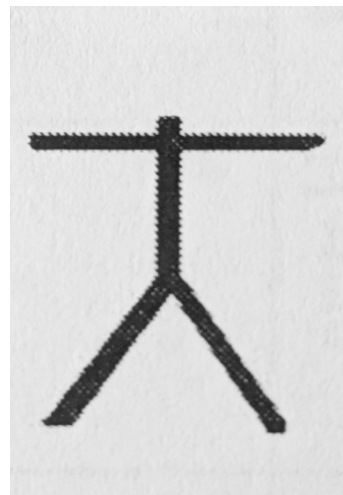
⁵ *Ibid.*, с. 112.

⁶ Вважаємо, що ця цегла-плінфа також походить саме з Успенського собору.

⁷ О. ПАБАТ, ‘Підготовка виставки будівельного матеріалу Києво-Печерського історико-культурного заповідника’ < <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwj2ubWw97XAhWEBZoKHZOECNoQFggzMAI&url=http%3A%2F%2Fvisnyk.nmiu.com.ua%2Findex.php%2Fnav%2Farticle%2Fdownload%2F155%2F138%2F&usq=AOvVaw0aEhkePk1gWCtPwUHpdIk> > Дата звернення: 16 Березень 2021.

літери “Л” та “Т” представлені в іншій конфігурації: зверху розміщена літера “Т”, яка наче “виростає” з літери “Л”⁸. Ясно, що повторюване у різних комбінаціях поєднання двох конкретних букв – “Л” та “Т” не може бути порядковим номером цеглин, або технічною позначкою її якості. На наше переконання, специфічне поєднання літер “Л” та “Т” має символічний сенс, який добре розуміли за Середньовіччя. Тим не менше, тлумачення цього змісту є доволі складним, оскільки візантійська образна традиція була полісемантичною і перформативною: один образ плавно перетікав в інший, наче “повертаючись” до свого споглядача своїми різними гранями. До того ж, цей образ обов’язково мав багато значень, залежно від того, яку грань позаземного явища він висвітлював. У такому спогляданні візантійське богослов’я вбачало шлях наближення до Бога, як пізнання Його Премудрості, і, врешті-решт, – шлях до мети Спасіння – обоження-освячення людини. За влучним висловом відомого богослова отця О. Шмемана: “Функція символу не у тому, щоб зображувати, а у тому, щоби являти та долучати до явленого”⁹.

Почнемо з літери “Т”, яку співвідносили з числом “300” та, головне, – з хрестом Спасителя. Це ототожнення було “спільним місцем” багатьох теологічних трактатів, адже у давнину вважали, що Христос був розіп’ятий саме на Т-подібному хресті. Тут ми наведемо лише один промовистий приклад такого бачення. Зокрема, св. Климент Олександрійський у своїх “Строматах”, де він взагалі всіляко розмірковує про числа, так тлумачить біблійну історію з Лотом: “... Почувши, що Лот захоплений у полон, він (Авраам. – *Авт.*) порухував число слуг, які народилися в його будинку, яких виявилось числом 318, і переміг величезну кількість ворогів. Річ у тому, що форма числа “300” є знаком Спасителя (Т – хрест), а поєднання букв “йота” та “ета” (“Йη”) означає його ім’я (Ιησοῦς = І). Сенс цього у тому, що домочадці Авраама були під знаком Спасіння (тобто, під знаком хреста – “Т”. – *Авт.*), а ті, що знайшли притулок під Знаком (хреста. – *Авт.*) та в Імені (“Ιησοῦς”. – *Авт.*), є господарями цих саме загарбників, рівно як і всіх невірних язичників, котрі від них походять...”¹⁰.

Клеймо на плінфі з Успенського собору Києво-Печерської лаври XI–XII ст. Графічне відтворення.

⁸ С. ТАРАНЕНКО, О. ПАБАТ, *Op. cit.*, с. 175

⁹ А. ШМЕМАН ПРОТООИЕРЕЙ, *Евхаристия: Таинство Царства* (Paris, 1988) 46.

¹⁰ КЛИМЕНТ АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ, ‘Строматы. Книга 6. (84.1)’ <https://azbyka.ru/otechnik/Kliment_Aleksandrijskij/stromaty/> Дата звернення: 16 Березень 2021.

Отже, літера “Т” символізувала хрест – духовну та земну основу християнського храму – місця Спасіння вірних. Саме ця літера грецької абетки найбільше висловлює ідею хреста, адже її числове значення – “300”, еквівалентом якого є число “3”, символізує Бога-Трійцю – джерело існування та Спасіння світу. Саме ідею створення та Спасіння світу містить хрест. Симптоматично, що в контексті візантійської традиції першою (висхідною), а, значить і основоположною сакральною дією під час розбудови християнського храму було буквальне накреслення на землі його “схеми” у вигляді хреста. Загальновідомо, що хрест читається в архітектурі храму, особливо – храму хрестовокупольного. Тож, у випадку “накреслення” літери “Т” на плінфі з Успенського собору очевидною є думка про освячення стін цього храму образом хреста. Через це стіни Великої Печерської церкви набували непорушності не лише у земному розумінні, але і в духовному вимірі. Відомо, що образом Стіни Нерушимої Царства Небесного є Богоматір. Саме тому величний образ Стіни Нерушимої – Марії Оранти перебував у вівтарній апсиді Успенського собору, адже вівтар є образом Царства Небесного. Припускаємо, що навіть дія зображення образу хреста Спасителя на плінфі могла означати Боговтілення – пришествя Христа у світ через Богоматір. Симптоматично, що з Боговтіленням у давнину співвідносили закладки та будівництво церкви, про що красномовно свідчить давній Чин на заснування храму¹¹.

Якщо символічний зміст літери “Т” є очевидним, то не такою простою для розуміння є символіка літери “Л”. Для усвідомлення значення цієї літери слід, передусім, звернутися до Києво-Печерського патерика, насиченого числовою символікою, яку можна “розгадати”, маючи герменевтичний підхід до пам’ятки. Згідно з Патериком, висота Успенського собору мала два числових значення – “30” та “50”, адже вона складала 30 поясів варяга Шимона, а “разом з верхом” – 50 поясів. Число “30” відповідає літері “Л”, яка і висловлює ідею висоти – вершини. Як ми показали у попередніх дослідженнях, висоту храму у 30 поясів Шимона, вочевидь, співвідносили з “Ліствицею” св. Йоанна Ліствичника, яка має 30 сходів, що ведуть до духовної досконалості (висоти), тобто, за ісихастським виразом, до входження людини “в Бога Трійцю” (числом Якої є “3” – еквівалент “30”), себто до обоження людини. Водночас, “Ліствиця” є образом Пресвятої Богородиці, Якій присвячено Велику Печерську церкву, і Яка піднімає вірних на Небо¹².

Але, “Ліствиця” має ще один дуже важливий символічний зміст – вона, так само, як і Древо Життя, символізує як Самого Спасителя, так і Його

¹¹ М. Нікітенко, ‘Створення підвалин Великої Печерської церкви в контексті давнього обряду закладення храму’, *Могілянські читання 2019. Пам’ять і пам’ятки Мазепиної доби: вивчення, збереження, осмислення. Збірник наукових праць* (К., 2019) 94–99.

¹² М. Нікітенко, *Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.)* (К., 2013) 331–332.

Хрест. З цього приводу відомий російський богослов П. Євдокимов пише: “Найкраще передає значення цих символів (Древа Життя та Хреста. – *Авт.*) біблійний образ Ліствиці Якова. Нею піднімаються та спускаються янголи. Небо відкрите, Ліствиця спирається на середину землі, і оскільки Ліствиця ця – Христос, вона піднімається з усіх священних місць, з незчисленних центрів. Яків Серугський говорить: “Христос розіп’ятий на землі, як на Ліствиці з багатьма сходами”. Катерина Сієнська мала видіння Христа як мосту між небом та землею, подібно до веселки, живого знамення Завіту. Святий Єфрем у гімні Богоявленню пише: “Браття, ви споглядаєте стовп, який уходить у повітря, основа якого покоїться на водах, а вершина досягає небесних врат, як Ліствиця, яку бачив Яків”¹³.

Тож, літера “Л” на плінфі з Успенського собору, так само, як і поєднана з нею на цій плінфі літера “Т”, висловлювала ідею хреста, як “Ліствиці”, що є символом як Христа, так і Богоматері. Знаменно, що образ Богоматері – “Ліствиці Небесної” особливо наголошений у святі Успіння, якому присвячено головний Києво-Печерський храм. Важливо також, що літера “Л”, має числове значення – “30” (“3”), тобто, вона так само, як і літера “Т”, акцентує ідею Бога-Трійці – Творця і Спасителя світу через хрест і вершину духовного вдосконалення – “Ліствицю Небесну”.

Цікаво, що на одному з клейм літера “Т” закомпонована у літеру “Л”, а на другому клеймі літера “Т” наче “виростає” з літери “Л”. Як думаємо, це має глибокий символічний зміст: важливою у даному контексті є сама форма літери “Л”. У науці вже доведеним є той факт, що за Середньовіччя форми букв надавали сакрального значення¹⁴, зокрема, ми побачили це на прикладі літери “Т”. За своєю формою літера “Л” є трикутником, зверненим вершиною вгору. Це образ гори, який за Середньовіччя тлумачили, як символ Богоматері. У літургійній поезії Церкви представлена багатогранна символіка Богоматері – Святої Гори, яку увібрали в себе богослужбові вірші з ветхозавітних пророцтв Даниїла та Авакума. У них особливий акцент поставлений на догматі Боготілення. Богородиця співвідноситься зі Святою Горою Сіон – сакральним простором, звідки приходить, втілюється у світі Христос. Зокрема, пророк Даниїл провістив Втілення Христа від Діви під образом Гори, від Якої без допомоги людських рук, відірвався Камінь, що вдарив у ідола та розбив його. У даному випадку Гора – це прообраз Богоматері, від Якої незбагненно народився Наріжний Камінь – Христос (Дан. 2:34). У пророка Авакума таїнство Втілення Христа уявляється у вигляді таємничої Гори, вкритої лісом. З цього лісу приходить Святий Бог. Божа Гора, за тлумаченнями церковних пісень, є Пресвята Діва, зволожена Духом Святим. З Неї прийшов Христос,

¹³ П. Евдокимов, *Искусство иконы. Богословие красоты*, Клин, 2007, с. 153–154.

¹⁴ Р. ГЕНОН, ‘Символы священной науки. Глава 23. Тайны буквы нун (Nun)’ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-reading-lib.com/book.php?book=85279>.

Який Своїми чеснотами вкрив небеса та врятував від загибелі грішний рід людський. Образ Богоматері-Гори був вельми поширений у середньовічному мистецтві¹⁵. Наприклад, у вівтарній апсиді Великої Печерської церкви був представлений величний образ Богоматері Оранти – Святої Гори Сіон – образу Небесного Єрусалима. Тож, літера “Λ” містить символіку Святої Гори – Богородиці, від якої народжується Спаситель світу, тобто відбувається Боговтілення.

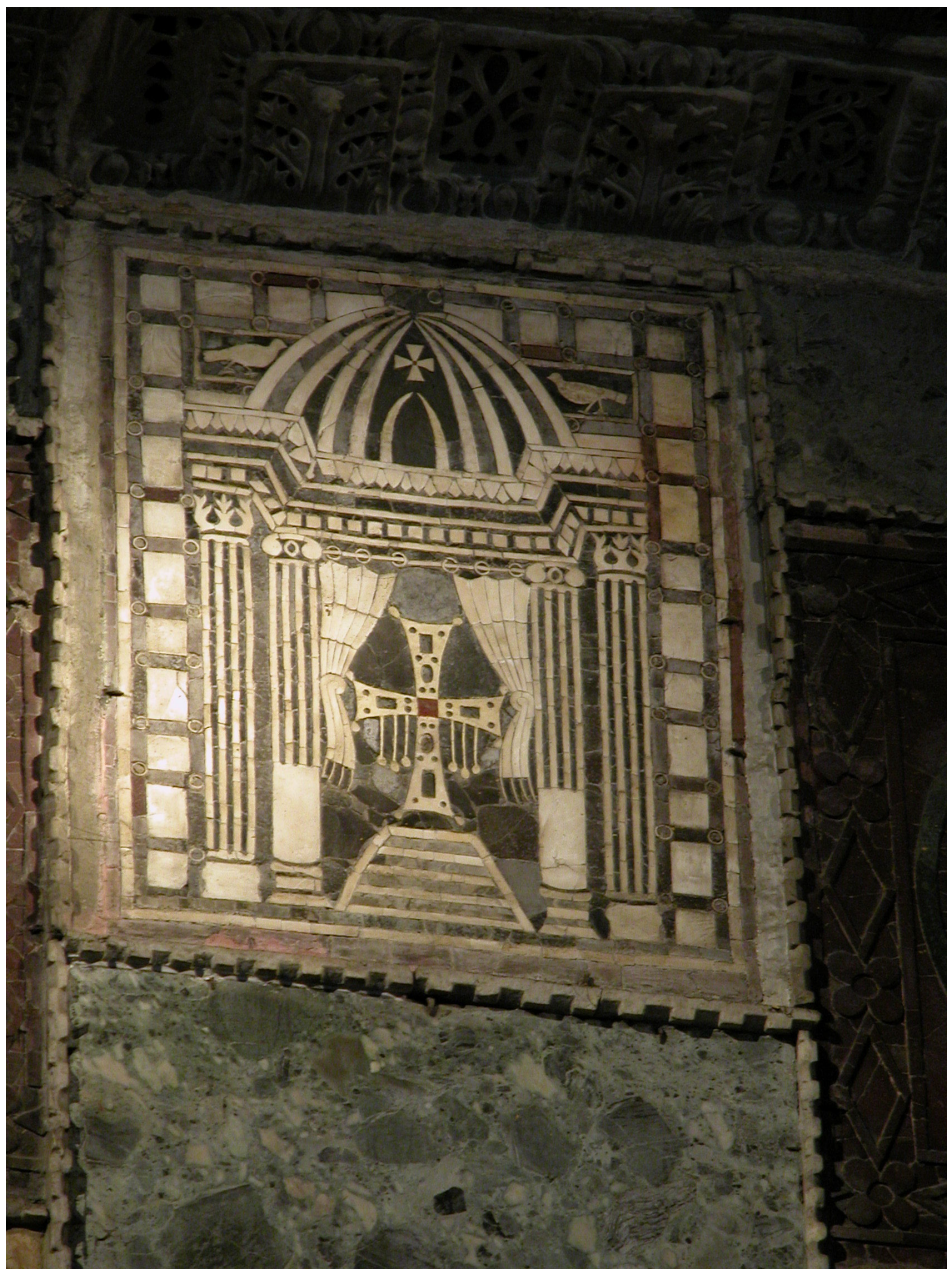
Враховуючи вищесказане, висунемо припущення, що у поєднанні літер “Т” та “Λ” на давній плінфі з Успенського собору яскраво просвітлює ідея хреста, як символа Боговтілення – пришестя у світ Христа (“Т”) через Богородицю (“Λ”).

Симптоматично, що знак хреста містить ідею Боговтілення: з центру хреста, як із деякого духовного Центру на периферію відходять чотири гілки. Так само, Бог приходять у світ, символом якого є число “4”, адже світ, за давніми уявленнями має 4 сторони. Саме таким чином – з центру (омфалоса) на периферію (схід, захід, південь та північ) відбувалася розбивка “схеми” майбутнього храму у вигляді хреста. Ця дія була дуже давнім обрядом, в якому догмат Боговтілення – пришестя Христа (“Т”) у світ через Богородицю (“Λ”) був головним духовним акцентом.

З іншого боку, виходячи з символіки літери “Т”, як образу хреста, та літери “Λ”, як образу – гори, поєднання цих букв може означати хрест Розп’яття на горі Голготі, та містити альянсу на Гроб Господній – найбільше святилище християнства. Як відомо, образом Гробу Господнього у вівтарі храму є престол (“трапеза”), на якій вивищується хрест. Симптоматично, що за Середньовіччя, так само, як і зараз, престол храму уподібнювали до гори Голготі. Цю думку яскраво ілюструє символічна композиція, зроблена у техніці *opus sectile* на західній стіні наоса над так званими Імператорськими вратами Софії Константинопольської (X ст.). На постаменті представлено іконічний образ тріумфального хреста, який відкривається у ківорії-едикулі через розкриті завіси. Сам постамент для хреста має форму гори, причому ця гора має ступінчасту структуру, знову ж таки, містячи асоціацію з “Ліствицею”.

Важливим є літургійний аспект такого бачення. Річ у тому, що під час проскомідії на дискосі поруч з євхаристичним Агнцем покладають Богородичну просвиру, яка має трикутну форму – форму гори, або форму літери “Λ”. Текст, відомий з давніх візантійських відправ і збережений у сучасних службениках, гласить: “Священник, взявши другу просвиру, говорить: на честь і пам’ять преблагословенної владичиці нашої Богородиці і присно-

¹⁵ О. Этингоф, *Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII вв.* (Москва, 2000).

*Композиція над Імператорськими вратами
Софії Константинопольської. X ст.*

діви Марії. Її ж молитвами прийми, Господи, жертву цю у вищий за небеса Твій жертovníк”. Як слушно зазначає О. Лідов: “Літургійний текст достатньо зрозуміло висловлює символічний зміст обряду: Богородична просвира покладається на дискосі, оскільки завдяки молитвам Богоматері земна Жертва стає реальністю небесного богослужіння: іншими словами, йдеться про позачасову священнодію Богоматері, Яка з’єднала земний та небесний жертovníк”¹⁶. О. Лідов вважає, що існує символічний зв’язок між літургійним розміщенням просвир на дискосі та іконографією Деїсуса, де Богоматір представлена праворуч від Христа¹⁷.

За аналогією можемо припустити, що літери “Т” та “Λ” у своєму специфічному поєднанні можуть утілювати ту саму ідею, що й образи Христа Пантократора (“Т”) й Богоматері Оранти (“Λ”) у найсакральніших частинах Успенського собору – у zenіті купола та у консі вівтарної апсиди. Особливо наочним таке бачення є стосовно конфігурації “Т”, що є вершиною “Λ”: так само образ Христа Пантократора перебував у соборі над образом Оранти. Проте “Т”, розміщена у центрі “Λ” також містить цю ідею, адже верх і центр у давнину усвідомлювали як тотожність. Найскравішим прикладом такого бачення є сам християнський храм (у нашому випадку – Успенський собор). Горизонтальною проєкцією купола (верху), де був представлений Пантократор, є вівтар (центр), де була зображена Богоматір Оранта, і де відбувалося головне Таїнство перетворення Святих Дарів. Це Таїнство містичним чином являє Боговтілення та Викупну Жертву Христа, символізовані літерами “Т” та “Λ” на плінфі з Успенського собору. З іншого боку, Таїнство перетворення Святих Дарів є образом Софії Премудрості Божої, яка символізує як Христа, так і Богоматір у надсвітловій події Боговтілення. Слова з Книги Приповістей Соломона про те, що Премудрість збудувала собі дім (Пр. 9: 1–6), сприймали в контексті самої дії розбудови християнського храму, яку в духовному плані співвідносили з Таїнством перетворення Святих Дарів. Адже, як зазначає О. Шмеман: “Церква у таїнствах і таїнствами, і, передусім, без сумніву, «таїнством усіх таїнств», святішою Євхаристією буде, являє та виповнює себе”¹⁸.

У цьому ключі важливо, що перетворення Святих Дарів і Причастя ними вірних є духовним підґрунтям “виповнення Церкви” – себто кінцевого наповнення Царства Небесного християнами всіх часів та народів. Християн, які досягають Спасіння завдяки Причастю Тіла та Крові Христових, усвідомлювали, як цеглини (“камені”) храму – Церкви Вселенської, з яких вона збудована. Так, наприклад, св. апостол Петро говорить до християн: “І самі,

¹⁶ А. Лидов, *Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре* (Москва, 2009) 239–240.

¹⁷ *Ibid.*, с. 240.

¹⁸ А. ШМЕМАН ПРОТООИЕРЕЙ, *Op. cit.*, с. 43.

немов те каміння живе, будуйтеся в дім духовний, на священство святе, щоб приносити жертви духовні, приємні для Бога через Ісуса Христа” (1 Пет. 2:5). Далі апостол Петро уподібнює вірних (“каміння живе”, “вибраний рід, священство царське, народ святий”) до “наріжного Каменя” – Христа, на якому будується Церква (1 Пет. 2: 6–9). Здавна у таких категоріях сприймали історію людства – себто Священну історію. Тож, “виповнення Церкви у Царстві Небесному” ототожнювали з охрещенням нових народів та створенням кожного конкретного храму – від його закладин до освячення, і з кожною Літургією, що відбувається у цьому храмі.

Отже, процес розбудови Великої Печерської церкви співвідносили з альфою та омегою Спасіння – з Боговтіленням та Викупною Жертвою Христа. Ці надсвітлові події містичним чином відбуваються під час кожної Літургії у вівтарі храму, коли здійснюється Таїнство Перетворення Святих Дарів. Припускаємо, що присутні на плінфі з Успенського собору літери “T” та “A” символізують євхаристичного Агнца, Якому причащаються вірні під час Євхаристії. У такий спосіб сама плінфа Успенського собору, яка має чотирикутну форму, була співвіднесена з чотирикутним євхаристичним хлібом, що є Тілом Христа. Але літера “A”, присутня на цеглинах, утілювала і Богородичну символіку, яка також мала літургійне підгрунття. Через це стінами храму у духовному вимірі ставали сам Христос та Богоматір, Які у буквальному сенсі “поселялися” на землі монастиря. Саме цю думку ілюструє Києво-Печерський патерик у розповіді про явлення Богоматері грецьким майстрам – будівничим Успенського собору у Влахернах (Константинополь). Тоді Богоматір сказала, що хоче Сама прийти на Русь і оселитися у своєму храмі у Києво-Печерському монастирі¹⁹.

Отже, будівництво храму (в тому числі і покладення його цеглин) сприймали як священнодію – Літургію, у центрі якої перебуває головне Таїнство Євхаристії – перетворення Святих Дарів. Це Таїнство містичним чином являє надсвітлові події Боговтілення та Викупної Жертви Христа, символізовані літерами “T” та “A” на плінфі з Успенського собору. Тож, поєднані між собою ці літери, означають Таїнство Євхаристії (Премудрість Божу), що лежить в основі “виповнення Церкви”. У такому вимірі літери “T” та “A” є образом Церкви, “виповнення” якої у Царстві Небесному сприймали в контексті розбудови конкретного храму – у тому числі і як зведення його стін через покладення цеглин-плінфи. Цей процес усвідомлювали як сакральну дію, що освячує творців-будівничих храму. Так само причастя Святих Дарів освячує вірних – “камені живі”, що тримаються на “наріжному Камені – Христі”, на Якому збудована Церква. У такому ж ключі, вочевидь, сприймали і великі камені, що покладали у стіни храму,

¹⁹ Д. АБРАМОВИЧ, *Києво-Печерський патерик* (К., 1991) 6.

збудовані у техніці *opus mixtum*. Безумовно, ці камені мали, передусім, практичне, себто утилітарне значення. Проте, за Середньовіччя практичне та символічне були тісно переплетені між собою і органічно доповнювали одне одного. Земні речі трактували в контексті їхнього символічного – “небесного” значення. Виходячи зі сказаного, припускаємо, що й інші літери на плінфі з Успенського собору – “Г” (“йота”), “Х” (“хі”), “Ψ” (“псі”), “Υ” (“іпсилон”), “Ν” (“ню”, “ни”) містять символіку хреста, як образу Боговтілення та Викупної Жертви Спасителя. Проте дослідження цієї дуже цікавої теми ми залишимо на майбутнє.